

ԿԱԶՄՈՂ-ՀԵՂԻՆԱԿԻ ԿՈՂՄԻՑ

Ներկա պրակում զետեղված են Ռուսաստանի Դաշնության տարածքի՝ Մոսկվայի, Սանկտ-Պետերբուրգի, Կրասնոդարի, Ստավրոպոլի երկրամասերի, Ռոստովի և Աստրախանի մարզերի, Թաթարստանի, Հյուսիսային Օսիայի, Չեչնիայի և Դաղստանի ինքնավար հանրապետությունների հայկական և հայերի մասին այլալեզու վիճաբանություններն ու թանգարանային իրերի մակագրությունները: Իրրև հավասարի սկզբնաղբյուրներ, դրանք արժեքավոր տեղեկություններ են պարունակում այլ տարածքներում ապաստանած հայ զանգվածների սոցիալ-տնտեսական, իրավաքաղաքական հարաբերությունների, կրթա-մշակութային կյանքի, պատմական անցուդարձերի և բնդհանրապես սարբեր ազգերի ու ազգությունների հետ հայության ունեցած աղերսների մասին: Այս առումով՝ հայկական գաղթօջախների արձանագրությունները ունեն մույն կարևորությունը. ինչ մեր ձեռագիր մատյաններն ու նրանց անկրկնելի հիշատակարանները:

Նկատի ունենալով այն իրողությունը, որ այսօրվա հախոռն սեփականաշնորհման և շինարարական աշխատանքների բնթացքում հաճախ ոչնչանում և կորչում են առավելապես հիշատակագրային փոքրածավալ կոթողները, նպատակահարմար ենք գտել ներկա պրակում զետեղել մակ հետագույն ժամանակների բնտրանի բնագրերը:

Ժողովածուն պատրաստելիս կիրառվել են հետևյալ սկզբունքները.

1. Ռուսերեն կամ այլալեզու զուգահեռներ ունեցող արձանագրությունները, եթե նրանցում կան այս կամ այն անձի ինքնության, զրաղեցրած հասարակական դիրքի, մասնագիտության կամ դասային պատկանելության մասին տեղեկություններ, մեջբերվում են ամբողջությամբ և համարվում են առանձին բնագիր: Որպես կանոն, այդպիսիք մտնում են ընդհանուր համարակարգի մեջ: Օրինակ՝ հայերեն բնագրում նշված է *Կարապետ Մկրտչեան Հայրապետեանց*, իսկ ռուսերեն զուգահեռ արձանագրության մեջ, բացի անվանափոխության երևույթից, տեղեկություններ կան մասնագիտության վերաբերյալ՝ «Естествоиикъ-химикъ Карп Никитичъ...»

2. Էական նշանակություն չունեցող կամ հայերեն բնագրի բառացի թարգմանությունը ներկայացնող այլալեզու զուգահեռները հիմնականում չեն տրվում, ուստի չեն մտցվում հերթական համարակարգում: Նման դեպքերում հակիրճ նշվում է՝ «Ծարունակությունը՝ ինչպես հայերենում» կամ «Նույնը՝ ինչպես ռուսերենում»:

3. Ռուսերեն և այլալեզու արձանագրությունները հայերենին զուգահեռ ամբողջությամբ մեջբերվում են մակ այն դեպքերում, երբ նրանցում առկա են հայերեն անուն-ազգանունների նկատելի փոփոխություններ: Օրինակ՝ *Դշխուհի-Նատալյա, Մելքոն-Եմելյան, Եղիազարյան-Լազարև, Թորոսյան-Տարասով, Ալթինյան-Սուվարով* և այլն: Ընդօրինակվում են մակ այնպիսի զուգահեռները, որոնցում հիշատակված անուն-ազգանունները թեև ռուսերեն են, սակայն հայերեն բնագրում հանդես են գալիս հայոց լեզվի քերականական կաղապարով՝ *Մալաֆեև-Մալաֆեանց, Վլասով-Վլասեանց* և այլն: Մոսկվայի հայ խոշոր վաճառականներից ոմանք ռուսերեն բնագրերում ներկայացված են առավելապես ռուսական ազգանուններով՝ *Սադովնիկով, Սավելև, Սերեբրով*: Ազնվական դասի ներկայացուցիչների հիշատակագրություններում կան տոհմիկ պատկանելությունն ընդգծող հատուկ տերմիններ, որոնք զուգահեռ տեքստերում կիրառված են թարգմանարար: Օրինակ՝ ռուսերեն *բոյարինը* հայերենում թարգմանված է *վեհազն*, իսկ *դվորյանինը*՝ ազնիվ:

4. Օտարալեզու (լատիներեն, գերմաներեն) արձանագրությունները մեջբերվում են ամբողջությամբ, անկախ այն պարագայից, թե նրանք հայերեն ընագրերի կրկնություններ են:

5. Մի շարք դեպքերում հայերեն տառերով փորագրված են ռուսերեն ամբողջական քառասյակցություններ: Օրինակ՝ «*Դեխտովիտելնի ստատսկի սովետնիկ*», «*Գուբերնսկի սեկրետար*» և այլն: Դրանք մույնպես բերվում են գուգաճեռարար:

Պրակտիկ զգալի քանակ են կազմում վիմագիր բանաստեղծությունները: Այստեղ մտնում են կան Ռ. Պատկանյանի, Զիվանու, Գր. Խալաթյանի և մեզ անհայտ թագմաթիվ անձանց ստեղծագործություններից:

Ռուսաստանի. Դաշնության արձանագրություններում ռիշատակվում են տարրեր դասերի ու խավերի ներկայացուցիչներ՝ գիտության ու մշակույթի գործիչներ, զինվորականներ, վաճառականներ, հոգևորականներ, արդյունարերողներ, արհեստագործներ և այլն:

Հետաքրքրություն է ներկայացնում հայ ազգաբնակչության տեղաշարժման պատկերը: Այստեղ տեսնում ենք Ռուսաստան գաղթած ջուղայեցիների, կարիմցիների, ալեքսանդրապոլցիների, դարաբաղցիների, աստրախանցիների, եղեսիարնակ մոզդուկցիների, կանյանցիների, պարսկահայերի և թագմաթիվ այլ քաղաքներից ու գյուղերից տեղափոխված հայ գերդաստանների:

Հավաքչական աշխատանքների ընթացքում տեղերում մեզ աջակցել են Մոսկվայի կրեմլի Զինապալատի, Պատմության Կենտրոնական թանգարանի, Սանկտ-Պետերբուրգի Պետական Էրմիտաժի, Ալ. Նևսկու Մայրավանք-թանգարանի գիտական աշխատակիցները, վիմագրագետ Վ. Ի. Լավրովը, արվեստարան Ս. Յա. Կակովկինը (Սանկտ-Պետերբուրգ), Դերբենտի քաղաքային թերթի աշխատակից, լրագրող Մ. Հարությունյանը, Ռոստովի մարզի Մյասնիկյանի շրջանի «Կոմունիզմի արշալույս» թերթի խմբագիր երջանկահիշատակ Ծ. Մ. Ծահինյանը, Չալթր շրջկենտրոնի տպարանի տնօրեն Ա. Մ. Պոպովյանը և ուրիշներ, որոնց հայտնում ենք խորին շնորհակալություն:

Արժեքավոր խորհուրդներով մեզ օգնել ու աջակցել են ակադեմիկոսներ Բ. Ն. Առաքելյանն ու Վ. Բ. Բարխուդարյանը:

Գրքիս հրատարակության առիթով՝ մեր խորին երախտագիտությունն ենք հայտնում Երևանի Պետական համալսարանի Աստվածաբանության ֆակուլտետի հիմնադիր-դեկան, փիլիսոփայական և բանասիրական գիտությունների դոկտոր-պրոֆեսոր Ծախե արքեպիսկոպոս Աճեմյանին, որը սիրահոծար համաձայնեց աջակցել լույս ընծայելու մեր պանդուխտ մախմիների սուրբ ռիշատակները անմոռաց դարձնող այս մատյանը՝ «Դիվան հայ վիմագրության» մատենաշարի VIII պրակը: Եվ մեր աներկրա գնահատանքի սրտագին խոսքը կրկին ուղղելով Ծախե Սրբազանին՝ ռիշում ենք Սուրբ Ավետարանի խորհմաստ դրույթներից մեկը. «Ըստ գործոց Ձերոց եղիցին Ձեզ»:

Կազմողն այն կարծիքին չէ, թե պրակտիկ ընդգրկված են Ռուսաստանի Դաշնության անձայրածիր տարածքի բոլոր վիմագրերը: Դա անասելի ծանր աշխատանք է, որի համար պահանջվում են երկարատև դեգերումներ, գերազույն համբերություն և նյութական զգալի միջոցներ...

Օրջագայությունների ժամանակ մենք ձգտել ենք վերծանել և ընդօրինակել այն ընագրերը, որոնք առավել կարևոր արժեք են ներկայացնում հայոց պատմության և հայ-ռուսական դարավոր կապերի ուսումնասիրության համար:

Այժմ գոյություն չունեցող ընկերությունները արվում են մախորդ հրապարակիչների ընդօրինակումներով:

Պրակը, հուսով ենք, օգտակար է լինելու հայագիտության ամենատարրեր ընդգրկվածներով զբաղվող մասնագետների համար:

Հուսանկարները կատարել են Վ. Մ. Բոյկոն (Մոսկվա) և ուրիշներ: Գրչագրերի հեղինակն է իմստիտուտի վիճագրության ռաժմի աշխատակից Լ. Ա. Ավագյանը:

Գ. Մ. Գրիգորյան

Պատմական գիտությունների դոկտոր-պրոֆեսոր

От автора-составителя

Институтом археологии и этнографии НАН Республики Армения готовятся к академическому изданию отдельные выпуски "Свода армянских надписей" не только современной Армении, но и бывших армянских колоний. В 1996г. вышел в свет очередной VII том "Свода" (составитель Г. М. Григорян), куда были включены армянские и иноязычные (об армянах) надписи Украины и Молдовы.

VIII том охватывает более 800 текстов, собранных при экспедиционно-полевых работах в Москве, Санкт-Петербурге, Краснодарском и Ставропольском краях, Ростовской области, Татарии, Северной Осетии, Чечне, Дагестане и других северокавказских республиках Российской Федерации.

Публикуемые надписи датируются XV-XX вв. и по содержанию представляют:

1. Мемориальные
2. Строительные
3. Дарственные
4. Библейские

Надписи высечены на разных строениях, надгробных памятниках (эпитафии), хачкарах, а также на церковной утвари (митры, посохи), культовых предметах (кресты, потиры, кадила, мощехранители-дароносицы). Они дают достоверные сведения о построении христианских храмов и гражданских сооружений, об основании учебных заведений и т. д.

В надписях библейского содержания обычно приводятся выдержки главным образом из Евангелия.

В числе других нарративных источников, историческую ценность представляют армянские надписи Москвы и Санкт-Петербурга. В них упоминаются жившие в России армянские общественные деятели, ученые, священнослужители, поэты, военачальники, купцы, промышленники, люди разных профессий. В надписях представлены армянские знатные фамилии-бояре, графы, князья, дворяне, а также почетные граждане, советники разных рангов (надворные, тайные, действительные, статские, титулярные).

На обелиске у центрального входа в Лазаревский институт (ныне здание посольства Республики Армения в Москве) высечены в рифме слова признательности бывшего лазаревца, известного русского литератора и поэта А. Мерзлякова, где, в

частности, говорится:

"Действительному статскому советнику и командору Ивану Лазаревичу Лазареву
ОСНОВАТЕЛЮ ИНСТИТУТА

Отъ древня племени Арменіи рожденный
Россіей-матерью благой усыновленный.
Гайканцы! Вашихъ онъ сиротъ не позабылъ,
Разсадникъ сей души признательной творенье
Дарует чадамъ здесь покой и просвещенье,
Отчизне той и сей онъ долгъ свой заплатилъ".

Многие воины-армяне участвовали в битвах за Россию. Об этом повествуют надписи надгробных памятников Москвы, Санкт-Петербурга и других городов. На московском армянском кладбище похоронен уроженец Карабаха генерал-майор русской армии Павел Моисеевич Меликов (Погос Мовсисян Меликянц, 1776-1848). Надпись в рифме гласит о том, как он верно служил императору, участвовал в разных сражениях против врагов Отечества, а на Бородинской битве потерял свою руку. В Москве, в доме Мещаниновых, генерал П. Меликов часто встречался с молодым поэтом М. Ю. Лермонтовым, который внимательно слушал рассказы о Бородинской битве. Так рождалась поэма "Вородино".

В санкт-петербургском армянском кладбище покоится и другой участник Бородинской битвы гвардии штабс-капитан Заал Фиралов (Заал Гиралян), эпитафия которого высечена на трех языках-армянском, русском и грузинском. Русский текст, в частности, гласит:

"Имъ же образомъ желаетъ елень/ на источники водныя, си же желаетъ/ душа моя къ теб' Воже. В 1812-ом году былъ въ разныхъ страженіях/ противъ враговъ Отечества, раненъ/ пулею подъ Вородинымъ и тою/ скончался..."

На том же смоленском армянском кладбище воздвигнут памятник соратнику А. Суворова- генерал-майору, полному кавалеру орденов св. Георгия и св. Владимира Акиму Васильевичу Хастатову (Овакиму Барсеговичу Хастатяну). В 40 лет он стал генералом, участвовал во многих сражениях под Кинберном, Фокшанами, Римником, особо отличился при взятии у турок крепости Измаил. Об этом храбром воине часто

упоминается в письмах великого полководца¹. Любовь А.В. Суворова к армянскому народу объясняется и тем, что мать его Евдокия (Авдотья) Феодосеевна Манукова была армянкой, внучкой офицера лейб-гвардии Преображенского полка, а отец Феодос Семенович 60 лет своей жизни посвятил служению в императорской армии².

Значительная часть армянских лапидарных надписей России высечена в стихотворной форме. Ярким примером являются мемориалы Григора Ивановича Халдарова (Халдаряна)-основателя первой армянской типографии в Санкт-Петербурге (1781г.) и Мариам-Клеопатры Сарафян- создателя первого в России учебника для армян и россиян. Из эпитафии узнаем, что Клеопатрою она была названа императрицей Екатериной Второй "по красоте ее лица".

В России жили и работали крупные армянские интеллектуалы: профессора императорского университета К. Патканян, Н. Нерсисян, М. Амиди и др., высококлассные преподаватели Лазаревского института восточных языков М. Мсерянц, Мкртич (Никита) Эмин, Г. Кананян, Ст. Назарянц, Гр. Халатян, поэт С. Шахазиз, автор книги "Эпоха великих реформ" Гр. Джаншян (Джаншиев) и многие другие, о которых красноречиво говорят армянские надписи российских столиц.

Привлекает внимание ономастологическая картина армянских эпиграфических источников. Иногда без сопутствующего материала и параллельных текстов весьма трудно угадать, что носившие русские фамилии Власов, Кистов, Коротов, Малофеев, Савельев, Садовников, Серебров и др. по национальности были армяне. Тоже самое мы видим в личных именах, когда Вардуи становится Розалией, Ованнес-Иваном, Сагател-Савелием, Геворг-Егором и т. д. По данным надписей, армяне-поселенцы России в основном были из коренной Армении, а также из Крыма, Астрахани, Н. Нахичевана, Тифлиса и других краев. Значительную часть составляли карабахские армяне, пополнившие ряды русских воинов и полководцев.

Впервые издаются армянские надписи музейных экспонатов Московского Кремля, Центрального исторического музея, Государственного Эрмитажа, Музея народов Востока и других культурных центров.

Пользуясь приятным событием выхода в свет VIII выпуска "Свода армянских надписей", мы искренне благодарим архиепископа Шагз Ачмяна - доктора философии и филологии, декана Вогословского факультета Ереванского государственного университета, организовавшего в эти трудные дни публикацию нашего

¹ А. В. Суворов, Письма, изд. подготовил В. С. Лопатин, М., "Наука", 1987, с. 131, 177, 178, 191, 227-229, 251, 520, 561, 627, 645.

² Там же, с. 466, 503.

многолетнего труда.

Мы признательны нашим российским коллегам: руководству Оружейной палаты Московского Кремля, бывшему главному хранителю фондов Сизову Е. С., научным сотрудникам Марковой В. И., Костиной И. Д. и Каталинской Г. М., директору Центрального исторического музея Левыкину К. Г., научным сотрудникам доктору исторических наук Постниковой М. М., Платоновой Н. Г., Ульяновой Б. Л., высококлассному фотографу Бойко В. М.

При составлении "Свода" с благодарностью были использованы присланные из Санкт-Петербурга фотоснимки искусствоведа-армениста Каковкина А. Я.

По просьбе московских коллег нами были безвозмездно переведены на русский язык интересующие их восточные тексты армянских экспонатов.

Армянские эпиграфические надписи наглядно показывают исторические связи и вековую дружбу народов Армении и России. Они дают определенное представление о политических, социально-правовых реалиях, культурно-духовной близости и совместной борьбе за великую Справедливость.

Г. М. Григорян

Доктор исторических наук, профессор